

הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 69-81

ד

שינה בסוכה במקום סכנה

מבוא

- א. סוכה במקום גנבים ושוודדים
- ב. סוכה המיועדת לאכילה ולא לשינה
- ג. סוכה בשעת סכנה

מבוא

עם תחילת מטחי ירי של פצצות מרגמה (=פצמ"ר) על יישוב, ההוראה היא להיכנס מהר ככל האפשר למרחב מוגן – לשהות תחת תקרת בטון. בדרך כלל נורות מספר פצצות בזה אחר זה בהפרש זמן קצר מאוד ביניהן. בשל נפילת פצצות מרגמה לעתים קרובות במקום מסוים, המליצו כוחות הבטחון שלא לישון בסוכה ביישוב זה. ההנחה היא, כי כשמתחיל ירי, אדם שהוא עירני ייכנס מיד למרחב מוגן, אך אדם ישן עלול שלא לשמוע את הירי, וגם אם ישמע, ייקח לו יותר זמן להתארגן ולהיכנס למרחב מוגן. ביישוב אחר שבו אין גדרות, היו התרעות חמות בימי חג הסוכות לחדירות מחבלים בשעות הלילה, וגם שם המליצו כוחות הביטחון שלא לישון בסוכה. מה מעמדה של הסוכה ביישובים אלו? האם אי היכולת לישון בסוכה, פוסל את הסוכה מלהיות כשרה?¹

1. דיון בשאלות מעין אלו, דן רבה של שכונת גילה בירושלים, הרב אליהו שלזינגר, "בחיוב מצות סוכה במקומות סכנה", ירחי כלה פוניבז' – סוכה, בני ברק תשס"ג, חלק א, עמ' תצג-תצח, ובספרו: שואלין ודורשיין, חלק ה, סי' מח-ג, בעקבות יריות על שכונת גילה בסוכות תשס"א ותשס"ב. להלן נתייחס לדבריו. דרך ניתוחנו את הסוגיה וכן מסקנותינו, שונות משלו. לתשובת הרב אליהו שלזינגר, הסכים גם הרב יוסף ליברמן, שו"ת משנת יוסף, חלק ה, עמ' רלח-רמ. ראה גם: הרב שלמה דוד זולדן, "סוכה שהוקמה ליד הערבים ופוחדים לישון בה", הבאר, יט (תשס"ב), עמ' מב-מו.

א. סוכה במקום גנבים ושוודדים

בגמרא בסוכה כו ע"א נאמר:

רבא שרא ליה לרבי אחא בר אדא למגנא בר ממטלתא משום סרחא
דגרגישתא. רבא לטעמיה, דאמר רבא: ² מצטער פטור מן הסוכה. ³

סרחא דגרגישתא הוא חומר שטחים באדמה, וכשירוד עליו גשם הוא מסריח (רש"י, רא"ש). הריח הפריע באופן אישי לרב אחא בר אדא וגרם לו צער, ועל כן רבא פטר אותו מלישב בסוכה. הפטור נובע מתפיסה עקרונית של רבא: מצטער פטור מהסוכה. על דינו של רבא, כתב הרב אליעזר ממיץ (יראים סי' תכא):

פי' שיש לו צער מן הסוכה ובצאתו ינצל, דכעין דירה בעינן, ואין דרך בני אדם לעמוד בדירתן בצער. ושיעור לצער – כדתנן: ירדו גשמים מאימתי יש לו לפנות כו'. ומי שאינו בקי בזה השיעור יתן לבו, אם הוא מצטער באותו ענין שבצער זה היה יוצא מביתו הוא רשאי לצאת מסוכתו. ודוקא שעשה סוכתו תחלה במקום הראוי לאכול ולשתות ולישן בה, ונולד לו הצער אחר כך; אבל עשאה מתחלה במקום הראוי להצטער באכילתו או בשתייתו או בשינה, כגון שירא מגנבים ומלסטים, לא מיבעיא דלא מיפטר בה, אלא אפי' אין סכנה באכילה ושתייה אלא בשינה, לא יצא ידי חובתו כלל אפילו אכילה. דכיון דאינו יכול לעשות בה כל צרכיו אכילה ושתייה בלא צער מתחלה, לא הוי סוכה כיון דלצעורי קיימא. ⁴

2. גם בגמרא עבודה זרה ג ע"ב מופיע דין מצטער בשם רבא. בגמרא סוכה כה ע"ב מביא דין זה רב אבא בר זבדא בשם רב. הב"ח הגיה רבא. כגרסת הב"ח מופיע במספר כת"י, וכך בדקדוקי סופרים שם הערה ש.
3. הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, משך חכמה, במדבר כט, יב, כותב שעולי הרגלים לשילה ולירושלים היו פטורים מסוכה מדין עוברי דרכים ומדין מצטער. לפי דבריו, אולי מעולי הרגלים למדו חז"ל את דין מצטער הפטור מסוכה.
4. דברי היראים הללו מובאים אצל: מרדכי, סוכה פרק ב, סי' תשמ; שו"ת תרומת הדשן חלק א סי' צב; מהר"ל הל' סוכות מנהגים, ד; בית יוסף או"ח סי' תרמ, אותיות ג-ד; הגהות אשר"י סוכה פרק ב סי' יב; הגהות מיימוניות, הל' סוכה ו, אות א; הרב עובדיה מברטנורא, משנה סוכה ב, ד.

מדברי היראים משמע, שהפחד והחשש מגנבים ולסטים הוא סובייקטיבי; ייתכן שאדם אחר לא היה חושש והיה ישן בסוכה במקום זה. פטור מצטער הוא עניין אישי, כל מקרה לגופו, וכשם שרבה פטר את רב אחא בר אדא. את פטור מצטער מן הסוכה, כרך היראים עם ההלכה "כעין דירה בעינן", "ואין דרך בני אדם לעמוד בדירתן בצער". עיקרון זה מופיע בספרא אמור פרשה יב ד"ה פרק יז, ה (ירושלמי סוכה ב, י):

'תשבו', ואין תשבו אלא כעין תדורו, מיכן אמרו: אוכל בסוכה, שותה בסוכה, ומטייל בסוכה, ומעלה כליו בסוכה.⁵

במדרש ההלכה נאמר איך יש לנהוג בסוכה ביחס לאופן הישיבה בה,⁶ אך אין ללמוד מכאן על פטור משיבה בסוכה או על פסילת הסוכה אם לא ניתן לקיים את ההנהגות הללו. הסתמא דגמרא בבבלי סוכה כז ע"א מרחיב את העיקרון של 'תשבו כעין תדורו', על מנת להסביר את דברי ר' אליעזר במשנה, הסובר שעל אדם לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה.⁷ בסוכה כח ע"ב אביי מרחיב עוד את העיקרון של 'תשבו כעין תדורו', ואם אין מתקיימים תנאי מדור של בית בסוכה, אזי יש פטור

בשו"ת אבני נזר אר"ח סי' תעט הסכים עם השואל שיש להוכיח כדברי היראים, מדברי רש"י בסוכה י ע"א ד"ה כי אתא, שפירש כי אם אין התחנתונה יכולה לקבל כרים וכסתות של עליונה ולישן – תחתונה כשרה, כיוון שהעליונה אינה ראויה למגורים מחמת שלא ניתן לישון בה. על הוכחה זו של האבני נזר, ראה את דברי הרא"ה קוק, כפי ששמעם הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש, סוכות חלק א עמ' קיח, וכן בדברי הרב יוסף אנגל, גליוני הש"ס סוכה י ע"א. האבני נזר הוכיח כיראים גם מדברי הרמב"ן, מלחמות ה', סוכה ג ע"ב בר"ף, שכתב: "שכל שאינה ראויה לאכילה כדרכה ולכל למילי דסוכה אינה סוכה", וזה כולל גם את האפשרות לישון ולשנן. מרמב"ן זה הוכיחו כשיטת היראים גם: הרב יוסף דב סולובייצ'ק, שו"ת בית הלוי, חלק ג, סי' נג, ב; הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, אר"ח סי' קנ, ג. ראה עוד: הרב יעקב אפשטיין, "שיטת היראים לגבי סוכה שאי אפשר לישון בה", חבל נחלתו, ב, סי' יח.

5. הברייתא מופיעה גם בגמרא סוכה כח ע"ב, שם נוסף: "ומשנן בסוכה". הערוך לנר בסוכה כח ע"ב ד"ה משנן, כותב שמלים אלו "אינן לשון הבריתא, אלא סתם גמ' קאמר, והוא מהלכות שסידר רב אשי בגמרא".

6. אמנם במדרש ההלכה המובא בגמרא סוכה כח ע"ב לא נזכר שבמסגרת הדירה בסוכה יש לישון בה, נאמר שיש לאכול ולשתות ולשנן אך לא נאמר שיש לישון. אך ממקורות רבים במסכת די ברור שהשינה היא חלק מהותי מהמדור בסוכה. וכדברי רש"י סוכה כ ע"ב ד"ה הישן: "ועיקר ישיבת הסוכה אכילה שתיה ושינה" (וכן כתב רש"י בעירובין מד ע"א בד"ה כדי שיאכל וישתה וישן: "עיקר מצותה של סוכה בשלשה דברים הללו"). ראה: הרב ד"ר מאיר גרוזמן, "על השינה בסוכה", על המועדים, עמ' 58-60.

7. אם כי בירושלמי סוכה ב, ז מוסברת המחלוקת שבמשנה באופן שונה, וכפי שמציין התוספות בסוכה כז ע"א ד"ה תשבו. כך גם תוספות הרא"ש ותוספות רבנו פרץ שם.

מלשבת בסוכה. הביטוי לכך הוא בכמה תחומים: אלמלי פטרה תורה נשים מסוכה, הייתה חובה לשבת רק בסוכה שבה ניתן לשבת איש ואשתו.⁸ לפי אב"י, זו גם סיבת פטורם של שומרי הגנות והפרדסים מסוכה, אם כי רבא לעומתו פוטר את שומרי הגנות והפרדסים מסוכה בנימוק: "פרצה קוראת לגנב" (סוכה כו ע"א). רש"י מסביר שהכוונה היא, שאם הגנב רואה אותו יושב בסוכה בצד אחד של הפרדס הוא יגנוב מצד אחר.

כריכת דין מצטער של רבא עם העיקרון של "כעין תדורו" – "כעין דירה בעינן", אינה כתובה בגמרא, אלא היא על פי פרשנותם של מספר ראשונים, שהרחיבו את העיקרון של "כעין תדורו" גם לסיבת פטור הולכי דרכים, ולפטור מצטער.⁹ היראים גם נותן מדד ודרך בדיקה, מתי נחשב אדם למצטער, על פי איזה שיקול דעת הוא ייפטר ממצות סוכה – אם אותם גורמים היו מביאים אותו לעזוב את ביתו הקבוע במשך השנה.¹⁰ אמנם כל זאת בתנאי, שהצער המונע מלסעוד או לישון בסוכה לא היה ידוע מלפני החג. אך אם הדבר היה ידוע מראש, ובכל זאת האדם

8. הגמרא בערכין ג ע"ב דנה על חובתם של כהנים במקדש לישוב בסוכה, כנראה על פי עמדתו זו של אב"י, אם כי ברבנו גרשום ובשיטה מקובצת שם גרסה אחרת.
9. ראה: סוכה כו ע"א תוספות ד"ה הולכי וד"ה פרצה, תוספות הרא"ש, הרא"ה, המכתם, והמאירי שם; חינוך מצוה שכה. אך הפני יהושע שם וכן הנצי"ב במרומי שדה לסוכה כא ע"ב ושם כו ע"א סוברים שאין הכרח לקשור את דברי רבא הללו לעיקרון של תשבו כעין תדורו. ראה גם ברמב"ם הל' סוכה ו, ה ובלחם משנה שם. באופן כללי מצאנו בראשונים הלכות הקשורות לסוכה עצמה, למבנה ולשימוש בה, שפרשנותן נגזרת מהעיקרון של כעין תדורו, על אף שאין הדבר נזכר במשנה ובתלמודים. דוגמאות: התוספות סוכה כט ע"א ד"ה מנא, כותב שאין מכניסים לסוכה את הסירים והכלים שבהם מבשלים ואופים, משום: "דכעין תדורו בעינן, והני אין רגילין להיות בבית דירה אלא בית יש להם לבדם, וכן פירש בה"ג כגון קדרי ושפודי ובי ובי תפלי". התוספות בראש השנה כח ע"ב ד"ה ומנא, דן במבנה הסוכה: "אע"ג דאמרין שתיים כהלכתן ושלישית אפי' טפח, דכל שכן כשעושה ד' מחיצות טפי עדיף דהוי תשבו כעין תדורו". הרב יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור – עשרת הדיברות הל' סוכה דף עח ע"ב, דן במחלוקת בית שמאי ובית הלל בסוכה קטנה: "בסוכות תשבו שבעת ימים – ב"ש סברי תשבו כעין תדורו ובעינן מקום ישיבה ואכילה וראשו ורובו לישבו ושלחנו לאכילה, וב"ה סברי ישיבה לחודא בעינן ובאכילה לא קפיד קרא". הריטב"א ביומא י ע"ב דן באשר לחובת מזוזה בסוכה בשל כעין תדורו.
10. בסוגיית מצטער בסוכה וגדריו דנו רב"ם, ולא נחזור על דבריהם. ראה: ברור הלכה, סוכה שם; הרמ"מ מלובביץ', שערי מועדים – סוכות, עמ' ע-פג; הרב רפאל אלקריף, "בענין מצטער פטור מן הסוכה", נהר דעה, א (תשל"ח), עמ' 30-40; הרב יהודה שחור, "המצטער וירידת גשמים בסוכה", כתלנו, יג (תש"ן), עמ' 328-341; ארנון גורליק, "ישוב הדעת בחג הסוכות – עיון בסוגית מצטער פטור מן הסוכה", שיר למעלות, ב (אייר תש"ס), עמ' 33-44; הרב שלמה דיכובסקי והרב מיכה הלוי, "יציאה לסוכה קטנה – האם היא בגדר מצטער?", תחומין, כ (תש"ס), עמ' 426-434; הרב יהודה שביב, "מצטער פטור מן הסוכה", תחומין, כא (תשס"א), עמ' 52-56.

בנה את הסוכה במקום שהוא מצטער מלקיים אפילו אחת מהפעולות, לא רק שהוא לא נפטר מהמצוה, אלא שהסוכה היא פסולה.
דברי היראים הללו נפסקו להלכה ע"י הרמ"א בשולחן ערוך אורח חיים סי' תרמ סעיף ד, והוא הסביר דברים אלו בשו"ת הרמ"א סי' כט (ובקצרה בדרכי משה בטור שם):

מעולם לא עלה על דעת המרדכי והגהות לפסול סוכה שגנבים יכולין לגנוב ממנה. דא"כ כל הסוכות שבעולם פסולות, דכל סוכה דירת עראי בעינן, ואף בחצר המשומרת אינה משומרת מגנבים הנכנסים והיוצאים, ... רק תחלה אומר שהמרדכי והגהות לא קאמרי אלא במקום שהוא מתיירא לישן בסוכה מפני הגנבים ולסטים כדמוכח לשון המרדכי, אבל הפתוח שיכולין לגנוב ממנו – מזה לא דבר המרדכי, ... דלא קפיד רחמנא אלא על ישיבתו ולא על שמירת ממונו, דדווקא לגבי דידיה בעינן תשבו כעין תדורו ולא לגבי ממונו.¹¹

מדברי היראים עולה שמדובר על מי שיכול היה לבנות סוכה במקום שבו לא יהיה פחד מגנבים ולסטים, ולמרות זאת הוא בנה את הסוכה במקום שבו יוכל לטעון אחר כך שהוא מצטער.¹²
במקרה שלפנינו, החשש בשינה בסוכה הוא בשל בעיות ביטחון ולא בשל חשש מגנבים וכד'. אין מדובר על ניסיון להתחמק מקיום מצות סוכה בטענת מצטער כשקיימות אפשרויות אחרות, אלא על מצב שבו לא ניתן כלל לבנות סוכה על מנת לישון בה בשום מקום שהוא. הדבר אמנם ידוע מראש, אך לא ניתן לשנות זאת.
מצאנו שנהגו שלא לישון ושלא לאכול כלל בסוכה במקום שהיה חשש מגנבים ולסטים. על דברי רבא הפוטר שומרי גנות ופרדסים משום ש'פרצה קוראת לגנב', כתב המאירי בסוכה כו ע"א:

11. הרב משה שטרנבוך, תשובות והנהגות חלק ב סי' שו ס"ק ה, נשאל ע"י בחור מדרום אפריקה: המפחד לישון בסוכה בשל הגויים, האם סוכתו פסולה? והשיב, שמכיוון שרוב העולם איננו מפחד, נקרא ראוי לשינה וגם הוא יוצא בה ידי חובה. לדבריו, הרמ"א עוסק בסוכה כזו שרוב בני אדם מפחדים לישון בה. לענ"ד, אין בסיס להבנה שכזו בדברי הרמ"א. הרמ"א עוסק במניעה משינה בשל פחד אישי, ולא נזקק לשאלה האם רוב הציבור באותו מקום מפחד לישון בסוכה כזו.

12. כך מצאנו שהמגן אברהם, שו"ע או"ח סי' תרמ ס"ק ז, מביא בשם הלבוש שיש למחות באותם שעושים סוכותיהם ברחובות שאי אפשר לישון שם מחמת מורא גנבים.

ומכאן סמכו בקצת מקומות שכל שיש בישיבתם בסוכה חשש גנבים או ליסטים – עושין סוכה בחצר בית הכנסת ומברכין ברכת לישוב בסוכה לשם, והולכין בבתיהם לישן ולאכול בלא סוכה.¹³

מדברים אלו ניתן להבין שאכלו מעט בסוכת בית הכנסת, רק כדי לברך ברכת לישוב בסוכה, ועיקר סעודתם הייתה בבית, וכן השינה.¹⁴ גם רבנו מנוח בהל' סוכה ו, ו כותב: "ועכשו הקלו בשינה בסוכה משום פרצה קוראת לגנב". הפחד שם היה בשל סכנה לממון ורכוש, ומכאן שכאשר שאין בַרְרָה וישנה סכנה גופנית, נפטרים משיבה בסוכה כלל, וכן הוא בנידוננו. אין זה בגדר מצטער רגיל, שהוא עניין אישי וסובייקטיבי, אלא הוראה כללית שלא לישון בסוכה בשל המצב הביטחוני, ונראה שבמקרה שכזה, בו אין בַרְרָה אחרת, הסוכה תהיה כשרה, וניתן יהיה לישוב ולאכול בה. זאת ניתן גם ללמוד מדברי המגן אברהם, שו"ע או"ח סי' תרמ ס"ק ו, שכתב שאין להחיל את דין מצטער לפטור משינה בסוכה אם בנה את הסוכה במקום שיש בו צינה, כאשר יכול היה לבנות את הסוכה במקום שאין בו צינה. מכאן, שאם אין לו בַרְרָה ובכל מקום יש צינה, אזי הסוכה איננה פסולה.¹⁵

הרב אליהו שלזינגר (לעיל הערה 1) כותב בסיכום מאמרו, שניתן בדיעבד לשבת ביום בסוכות כאלו שלא ניתן לשבת ולישון בהם במשך הלילה בשל יריות, אם כי לשיטת המרדכי המובא ברמ"א אין יוצאים בסוכות כאלה אף בדיעבד, ויש להשתדל למצוא מקום שאין בו שום סכנה כלל ועיקר, ובזה יוצא ידי חובה לכתחילה והידור

13. מדברי המאירי נלמד שסיבת בניית הסוכה בבית הכנסת הייתה החשש מגנבים וליסטים בסוכות פרטיות. בגאונים המקור לסוכת בית הכנסת, הוא בניית סוכות לעולי הרגלים בירושלים (נחמיה ח, טז). ראה: שו"ת הגאונים סי' שט, מופיע גם באוצר הגאונים לסוכה כח ע"ב, בשם רב האי גאון ורב נטרונאי גאון. לפיהם ייעודה של סוכת בית הכנסת היא לעוברי הדרכים אך לא לגרים במקום. בתשובה אחרת טען רב נטרונאי גאון שהפסוק בנחמיה שמוזכר לעיל מדבר על סוכה לעולי רגלים לא על עוברי דרכים. "אספמיא נעשית ירושלים שעולין לה לרגל?". ראה עוד: שבולי הלקט סי' שמז; הרב אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, הלכות סוכה סי' ה. על בניית סוכות בחצר בית כנסת, ראה: הרב שאול חנה קוק, עיונים ומחקרים, ב, עמ' 31-32; הרב מרדכי פוגלמן, "הסוכה שבמקדש", שו"ת בית מרדכי, עמ' ריג-ריז; הרב יוסף שמואליאן, אור תורה (תשרי תשמ"ט), עמ' כו-כח.

14. מסתבר שעד היום יש מקומות בחו"ל בהם אין יהודים שומרי תורה ומצוות יכולים לבנות סוכה ליד ביתם, אלא סומכים על סוכה או אף על מספר סוכות הנבנות בחצר בית הכנסת שבמקומם. כיום בארץ ישראל משמשות סוכות בתי הכנסת בעיקר לסעודות מצוה, סעודה שלישית בשבת, לכיבוד קל בליל הושענא רבה או במסגרת חגיגות זכר לשמחת בית השואבה וכד'.

15. כך הסבירו היד אפרים שם, וכן בפרי מגדים אשל אברהם ס"ק ו. כך כתבו גם ערוך השולחן או"ח סי' תרלט סעיפים יא-יג, וסי' תרמ סעיף ט, וכן המשנה ברורה שם ס"ק כ, ובביאור הלכה.

לכל הדעות. לדברינו, אם באמת קיימת אפשרות לבנות סוכה במקום שבו אין חשש מיריות, אזי מחויב לעשות כן.¹⁶ אך אם אין באפשרות האדם לעשות כן, גם לשיטת המרדכי והרמ"א הסוכה תהיה כשרה, וישב וישן בה כשלא יהיה חשש סכנה מיריות. זאת מאחר שגם לפי דבריהם הסוכה פסולה רק כשיש ברירה אחרת, והאדם בונה את הסוכה במקום סכנה על מנת שיוכל להתחמק ממצות סוכה, אך כשאין ברירה גם הם מודים שהסוכה כשרה.

ב. סוכה המיועדת לאכילה ולא לשינה

על דבריו של היראים חלק הרב צבי אשכנזי, שו"ת חכם צבי, סי' צד:

מ"ש במרדכי פ' הישן (=בשם היראים), דאם עשה סוכה בתחלה במקום הראוי להצטער בשינה לא יצא ידי חובה כלל אפילו באכילה, אינו נראה לי כלל. דתשבו כעין תדורו, לאו על אופן הסוכה קאי באיזה ענין תהיה עשויה, אלא על אופן הישיבה באיזה ענין תהא, ועל זה קאמר דתהא כעין דירה. ואה"נ דאם עושה ב' סוכות האחת לאכילה והשנייה לשינה, אף שאותה של אכילה אינה ראויה לשינה מ"מ נפיק בה ידי חובת אכילה.¹⁷

מדבריו ניתן להבין שהוויכוח העקרוני ביניהם הוא האם דין 'תשבו כעין תדורו', מלמד על טיבה וכשרותה של הסוכה, או שהוא מלמד על חיובו או פטורו של

16. גם כאן יש מקום לדון עד כמה מחייבים אדם לטרוח על מנת לקיים מצות סוכה. המשנה ברורה בס' תרמ"ס"ק כד כתב שאם אין לאדם מקום בחצרו, חייב להמציא לו מקום אחר לבנות את סוכתו. האם הדבר מוגבל למרחק כלשהו מביתו? האם צריך יהיה לעזוב אף את מקום מגוריו הקבוע במשך השנה וללכת להתגורר בעיר אחרת שם יוכל לבנות סוכה? מאידך, בשל טרחה קלה יותר דן המשנה ברורה אם הוא נפטר ממצות סוכה. בס' תרל"ט ס"ק מ הוא דן אם ירדו גשמים ואדם הכניס את המיטה וכליה הביתה ופסקו הגשמים – האם הוא מחויב להכניסם שוב לסוכה, או שזו טרחה יתרה? לא נראה שתושבי יישוב או שכונה שאינם יכולים לישון בסוכות בשום מקום ביישובם או בשכונתם בשל בעיה ביטחונית, יהיו מחויבים לעזוב את יישובם או את שכונתם למשך כל ימי חג סוכות כדי שיוכלו לשבת ולישון בסוכה במקום אחר.

17. בשערי תשובה, או"ח סי' תרל"ט ס"ק א, הביא ראיה לדברי החכם צבי מתשובת רב האי גאון על סוכת אחים או שותפים שאין מקום לכולם לישון כאחד, שהצעתו היא שבכל לילה יישן בה אחר, או שיחלקו ביניהם את הלילות עצמם. אך נראה, ששם הסוכה עצמה ראויה לישון ולאכול בה, רק שאין מקום לכולם. הדיון כאן הוא מה דינה של סוכה שנבנתה מראש במקום שאף אחד לא יכול לישון בה. עוד על מחלוקת היראים והחכם צבי, ראה: הרב אליהו וייספיט, ספר הסוכה השלם, עמ' תג-תז, תל-תלב; הרב ברוך ויסבקר, "בחייב ישיבה בסוכה ופטור מצטער", ירחי כלה פוניבז' – סוכה, בני ברק תשס"ג, חלק א, עמ' תצט-תקי.

האדם. דין בחפצא או דין בגברא. לפי היראים, אם לא ניתן גם לישון וגם לשבת בסוכה, זהו פסול בסוכה עצמה. ואילו לפי החכם צבי, אי היכולת לישון או לשבת היא דין בחובת האדם בסוכה, ולא בטיבה של הסוכה, ולכן כל אדם יקיים את מצות סוכה לפי יכולתו. אמנם כן, כפי שכתבנו לעיל, כריכת דין מצטער עם העיקרון של תשבו כעין תדורו, היא אכן הרחבת העיקרון המופיע במדרש ההלכה.

את דבריו שניתן לעשות סוכה לאכילה ולא לשינה ולהפך, הוכיח החכם צבי ממספר מקורות:

במשנה בסוכה פ"ב מ"ג נאמר שניתן לעשות סוכה בראש הספינה, והגמרא בסוכה כג ע"א מעמידה את המשנה כר' עקיבא: "מעשה ברבן גמליאל ורבי עקיבא שהיו באין בספינה, עמד רבי עקיבא ועשה סוכה בראש הספינה. למחר נשבה רוח ועקרתה. אמר לו רבן גמליאל: עקיבא, היכן סוכתך?"¹⁸ על כך כתב החכם צבי: "ומסתמא אין דרך לישן שם, כיון שהרוח מצויה שם כל שעה ונוחה ליעקר, ואין אדם ישן בדירה כזו ואפילו הכי עשאה ר"ע כדי לאכול שם, שמע מינה דאף שאינה ראויה לישן בה יוצא בה ידי חובת אכילה". על דברים אלה ניתן להשיב שהגמרא שם מסבירה שמחלוקת ר' עקיבא ורבן גמליאל, היא בשאלה אם סוכה היא דירת ארעי או שהיא צריכה להיות דירת קבע,¹⁹ ולא בשאלה אם סוכה שראויה רק לאכילה כשרה או לא; ומנין שר' עקיבא לא ישן בה וייעדה רק לאכילה? ייתכן שר' עקיבא ישן בה, ודווקא ביום באה רוח ועקרתה.²⁰ ועוד, ר' עקיבא עשה מה שיכול היה ולא עמדה בפניו בררה אחרת,²¹ ובזאת מודה גם היראים שסוכה כזו כשרה.

החכם צבי תולה גם את מחלוקת רבי ורבנן בשאלת גודל הסוכה (סוכה ג ע"א; ז ע"ב), במחלוקתו עם היראים. לפיו, רבי סובר שסוכה צריכה להיות ארבע על ארבע אמות, כדי שיהיה ניתן גם לישון בתוכה, ואילו חכמים סוברים שמספיק שיהיה מקום לראשו ורובו, מאחר שזה מקום שמספיק לאכול בו אף שאינו מספיק לשינה,

18. בירושלמי עירובין א, ז ובירושלמי סוכה ב, ז החולק על רבי עקיבא הוא ר' אלעזר בו עזריה. בספרא אמור יב, טז (מובא בגמרא בסוכה מא ע"ב) מובא שהן רבן גמליאל והן ר' אלעזר בן עזריה היו באים בספינה בחג סוכות.

19. הרב שלמה קלוגר, שו"ת האלף לך שלמה או"ח סי' שעח, קישר את מחלוקתם גם לשאלה אם סוכה צריכה להיות ראויה לכל השבעה. וראה את דחייתו של הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ד – או"ח, סי' נב.

20. ראה בשו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר, חלק א, שונות סי' ג, שקישר אף הוא בין סוכה דירת קבע, לחידושו של המרדכי. אך בשו"ת אבני נזר, או"ח סי' תעט-תפ, דחה את הוכחתו זו של החכם צבי.

21. השפת אמת בסוכה כג ע"א מעלה אפשרות להסביר, שלר' עקיבא "לא היה לו מקום באמצע הספינה לעשות סוכה רק בראשה, אבל לכתחילה מודה דאין לעשותה בראש הספינה".

והלכה כחכמים. גם כאן אין הכרח להסביר כך את מחלוקתם, וייתכן שגם לשינה מספיק לחכמים שראשו ורובו יהיה בסוכה. כך למשל פירש בלקט יושר, חלק א (או"ח), עמ' קמה עניין ב: "צריכה הסוכה שתהא מחזקת ראשו ורובו, פי' שיוכל לשכב ראשו ורובו אצל שלחנו, ולא על השלחן".²² והרב יעקב עטלינגר כותב, שאם יכול לישון ראשו ורובו בסוכה, ורגליו יהיו תחת דופן עקומה או בבית, חייב לישון בה, ויוצא ידי חובת סוכה; ורק לעניין אכילה גזרו שמא ימשך אחר שולחנו.²³ הוכחה נוספת מוכיח החכם צבי מהגמרא בסוכה כז ע"ב, הדורשת על הפסוק: "כל האזרח בישראל ישבו בסוכות" (ויקרא כג, מב) – "מלמד שכל ישראל ראויים לישב בסוכה אחת". וכותב החכם צבי: "פירש"י, דמשמע סוכה אחת לכל ישראל שישבו בה זה אחר זה. ואין ספק דאף דבאכילה ראויין לאכול זה אחר זה דהיינו שיאכלו אלף או רבוא כאחד ואח"כ אלף או רבוא אחר, אבל לענין שינה כיון שעיקר מצות שינה לסוכה היא איש ואשתו א"א לשני אנשים ונשותיהם לישן בסוכה אחת, ואי בהפסק מחיצה אינה סוכה אחת אלא כמה סוכות, ולפי סברת המרדכי הנ"ל אף מצות אכילה לא יצאו". גם על הוכחה זו ניתן להשיב, כי מאחר שבאופן עקרוני ישנה אפשרות לישון בסוכה לבד, היא נחשבת ראויה לשינה.²⁴ עוד ניתן לומר, שהגמרא מלמדת את המשמעות העקרונית, שכל עם ישראל יכולים להיות בעלים על סוכה אחת, ואין היא עוסקת בפתרונות הטכניים כיצד כל עם ישראל נכנס לאכול או לישון בסוכה אחת.²⁵

22. בשו"ת תרומת הדשן, סי' צב, דן בשאלה איך ניתן לישון בסוכה קטנה, והשיג על דבריו הרב ישמעאל הכהן, שו"ת זרע אמת, חלק א, סי' צא. ראה עוד: הרב משה לוי, "בענין שינה בסוכה", שו"ת תפילה למשה, חלק ב, סי' לט-מ.
23. הרב יעקב עטלינגר, בכורי יעקב, סי' תרמ ס"ק טו, וכן כתב בכף החיים שם אות מב, וכן הוא במשבצות זהב שם אות ה. הבכורי יעקב שם כותב עוד, שהיראים מסכים שאם יש לאדם סוכה לישון וסוכה אחרת לאכול, סוכותיו כשרות. הפסול הוא רק כשיש לו סוכה אחת המיועדת לאכילה או לשינה.
24. כך כותב המגן אברהם, שו"ע או"ח סי' תרלט ס"ק ת. אך יש להעיר שגם במקרה שחושש מלסטים וגנבים הסוכה ראויה לשינה אלא שהוא באופן אישי חושש מלסטים וגנבים.
25. הרב יששכר תמר, עלי תמר, סוכה עמ' פב, מוכיח כדברי החכם צבי מהתוספתא בסוכה ב, ג: "מעשה באנשי ירושלים שהיו משלשלין מטותיהן בחלונות שגבוהין עשרה טפחים ומסככין על גביהן וישנין תחתיהן". הסוכות היו לשינה בלבד, ומכאן שסוכות כאלה כשרות. על דבריו יש להעיר שבירושלמי סוכה ב, ב הגרסה היא: "תני מעשה באנשי ירושלים שהיו משלשלין מיטותיהן לפני חלונותיהן והיו מסככין על גביהן". לפי גרסה זו לא נאמר מה היו עושים בסוכה, וייתכן שהיו גם ישנים וגם אוכלים בה. גם נוסח התוספתא, שהיו "ישנין תחתיהן", אינו אומר שהסוכה לא הייתה ראויה לאכילה, ואף לא מוכח מלשון זו שהם לא אכלו בה בפועל.

מכל מקום, אין הוכחה מחייבת מהמקורות הללו, שניתן לצאת ידי חובה בסוכה המיועדת לשינה ולא לאכילה ולהפך. בפשטות, סוכה מיועדת לאכילה ולשינה, כפי שאדם דר בביתו. אלא שאם אין בררה אחרת, ניתן לצאת ידי חובת סוכה גם אם ניתן רק לאכול או רק לישון בה, או כשניתן לאכול ולישון בה בזמנים מסוימים ובזמנים אחרים לא ניתן כלל לאכול ולישון בה.

שאלה זו נידונה בעבר, ביחס לחיילי צה"ל השומרים בגבול. הרב שלמה גורן, פסקי הלכות צבא (אייר תשל"ט) עמ' 201 סעיף ה, פסק:

החיילים החונים במקום שיש שם צליפות, ויש חשש שיחדרו כדורים לתוך הסוכה – פטורים ממצות סוכה, ואסור לברך עליה גם אם אין סכנה ממשית בישיבה בסוכה.

לא ברור אם במקרה זה מדובר שיש לחיילים אפשרות לבנות את הסוכה במקום אחר שאיננו חשוף לצליפות האויב, כמו כן לא ברור מדוע הסוכה פסולה ואין לברך עליה כלל, גם בשעה שאין סכנה ממשית לישיבה בה (אלא אם כן מדובר במקום מוגדר וממוקד שלשם היו האויבים צולפים בקביעות, שאזי אין לבנות את הסוכה כלל במקום כזה). כאמור, במצב של חוסר בררה, אכן יש פטור מלשבת באותה עת מחוסר בררה, אך עדיין אין הסוכה נפסלת בשל כך. יש לבדוק בכל פעם אם ניתן לאכול או לישון בסוכה, ואם הדבר אפשרי ניתן לברך בעת קיום הפעולה.²⁶ גם הרב אליהו שלזינגר (לעיל הערה 1) טען, שאם הסוכה איננה ראויה לשום תשמיש בשל היריות, היא איננה כשרה לכל הדעות. לפי דעתו, גם לשיטת החכם צבי היא צריכה להיות ראויה לאחד התשמישים באופן תמידי. אך לדברינו, אין הכרח לומר כן. גם לפי החכם צבי יש לבדוק בכל פעם מה ניתן לעשות בסוכה, וגם אם נוצר מצב במהלך היממה, ביום או בלילה או בחלק מהם, שלא ניתן לשבת ולישון כלל בסוכה – אין זה פוסל אותה בשעה שניתן לשבת או לישון בה.

ג. סוכה בשעת סכנה

כאמור, סכנת גנבים ולסטים היא מקומית, והצער הבא ממנה הוא אישי וסובייקטיבי, כמו כל צער אחר שנידון לגופו, וכשם שרבא פטר באופן אישי את רב

26. על שינה וישיבה בסוכה בתקופת מלחמת יו"כ במקומות שהיו בהם הפצצות מדי פעם, ראה: הרב משה צבי נריה, צו בקו, עמ' 52-56, 124-125, 173, על בנו, הרב אברהם יצחק נריה. על חובת שינה בסוכה לחיילים בשעת אימון או בבסיס הקבע, ראה: הרב אבי רונצקי, כחיצים ביד גיבור, חלק א, עמ' 102-103; הלכה כסדרה בצה"ל, חלק א, עמ' 64-75.

אחא בר אדא. האם במצב של מלחמה שבגללה לא ניתן לישב בסוכה, אזי יש להתייחס למצות סוכה אחרת? אם ייווצר ח"ו מצב שבכל א"י לא יוכלו לקיים מצות סוכה בשל מלחמה, עד כמה יש למסור את הנפש על הדבר? מצאנו שקיימו מצות סוכה על אף שהייתה סכנה בדבר, במדרש בויקרא רבה (מרגליות) פרשה לב:

"סביב רשעים יתהלכון, כרום זולות לבני אדם" (תהילים יב, ט), לכשירומם הקב"ה כרם בזוי בעולמו. ...אימתי כרום זולת, לכשירומם ה' מצות בזויות בעולמו. מה לך יוצא ליסקל על שמלתי את בני, מה לך יוצא לישרף על ששימרתי את השבת, מה לך יוצא ליהרג על שאכלתי מצה, מה לך לוקה בפרגל (=פרגול, רצועה, שוט) על שעשיתי סוכה,²⁷ על שנטלתי לולב, על שהנחתי תפלין, על שהטלתי תכלת, על שעשיתי רצון אבי שבשמים. הדא הוא דכתיב "ואמר אלי מה המכות האלה" וגו' (זכריה יג, ו), המכות האלה גרמו לי לאהב לאבינו שבשמים.

מכאן, שבשעת גזרה מסרו נפשם לקיום מצוות, ואף נענשו על כך, ובתוכן גם מצות סוכה. יש המפרשים שאכן גזרות אלו היו בארץ ישראל, והם מסרו נפשם על קיום המצוות.²⁸ עוד מצאנו על קיום מצות סוכה בשעת גזרה, בתוספתא סוכה (ליברמן) א, ז:

מסככין בנסרים דברי ר' יהודה, וחכמים אוסרין עד שיהא בינו לחבירו כמלואו. אמר ר' יהודה: מעשה בשעת סכנה שהיינו זוקפין סולמות ומסככין על גביהן נסרים וישנים²⁹ תחתיהן. אמרו לו: אין שעת סכנה ראייה.³⁰

27. מדרש זה מופיע כבר במכילתא דרבי ישמעאל יתרו – מסכתא דבחדש יתרו פרשה ו, אך שם לא נזכר שהיו נענשים על ידי הגויים בשל מצות סוכה אלא רק בשל נטילת לולב.

28. כך כותב בפירוש זית רענן: "שבארץ ישראל היו הגזרות קשות, והיו יכולים לברוח לחו"ל, ואפילו הכי מסרו עצמם על ישיבת ארץ ישראל, מה שאין כן היושב בחו"ל במקום הגזרות קשות – מתחייב בנפשו דלא אזיל למדינה אחרת".

29. בנוסח הגמרא בסוכה יד ע"ב: "וישבנו תחתיהן". הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה סוכה עמ' 840, העיר שלפנינו שתי ברייתות.

30. הר"ש ליברמן, "רדיפת דת ישראל", ספר היובל לשלום בארון, ירושלים תשל"ח, עמ' ריג-רמה, כותב ששעת הסכנה היא תחילת תקופת גזירות אדריאנוס, והיהודים השתמשו בתחבולות על מנת שהגויים לא יכירו שהם מקיימים מצוה (שם הערה 10). על הסוכה כהגנה רוחנית, ראה: הרא"ה קוק, מאמרי הראיה, עמ' 149-150.

מכאן, שעל אף הסכנה שבדבר מסרו רבותינו נפשם לקיים המצוה, והערימו על הגויים. הריטב"א בסוכה יד ע"ב מסביר שלפי חכמים הם סיככו בנסרים כי האיסור לסכך בנסרים הוא איסור דרבנן, ולכן בשעת סכנה לא גזרו, כדי שלא תשתכח תורת סוכה. אבל ברור שלא היו מסככים בדבר שפסול מהתורה כי אז אין זו סוכה כלל; אך ר' יהודה סבר שאם נסרים זו רק גזרת חכמים, הם היו עושים חיזוק לדבריהם גם בשעת סכנה, ולכן מאחר שסיככו בהם – מכאן שאין כל איסור לסכך בנסרים.

אלא שבנידוננו לא ניתן כלל לקיים מצות סוכה בשל המצב הביטחוני, ולא עומד כלל על הפרק לשנות דבר מה מגזרות חכמים על מנת שיהיה ניתן לשבת בסוכה. אם למשל יבנו סוכות תחת גגות בטון, ואז הסוכה תהיה במרחב מוגן, אין כל ערך בדבר, כי סוכה תחת תקרה איננה נחשבת כלל סוכה. כמו כן, אין מדובר על גזרה שלא לקיים מצות סוכה או כל מצוה אחרת,³¹ אלא מציאות ביטחונית שהנגזרת ממנה היא שלא ניתן לישון בסוכה. לכן נראה שאין צורך להסתכן לשם קיום מצות שינה בסוכה כשהדבר לא מתאפשר מבחינה ביטחונית, ואין זה פוסל את הסוכה.

על מי שיישן בכל זאת, על אף שהוא פטור מכך, ייתכן שניתן להחיל את האמור בירושלמי ברכות ב, ט וירושלמי שבת ב, א: "תני חזקיה: כל מי שהוא פטור מדבר ועושהו, נקרא הדיוט", וכפי שפסק הרמ"א הלכה זו בשולחן ערוך אורח חיים סי' תרלט, ז אודות מי שיושב בסוכה בעת ירידת גשמים, שהוא פטור ממנה: "וכל הפטור מן הסוכה ואינו יוצא משם, אינו מקבל עליו שכר ואינו אלא הדיוטות".³² ניתן כמובן לשבת בסוכה עטוף במעיל ולקיים מצות סוכה, ובכל זאת אין לעשות זאת, ונראה שהוא הדין כאשר כוחות הביטחון מודיעים שאין לישון בסוכה בשל התרעות לחדירות או ירי. במצב כזה פטורים מלישון בסוכה. כשכוחות הבטחון רק ממליצים ומשאירים זאת לשיקול דעתו של כל אחד, אזי יעשה כל אחד את חשבונו ומידת צער-חששותיו, וינהג בהתאם.

31. הרב יוסף שאול נתנזון, שו"ת שואל ומשיב, מהדורא רביעא סי' כט, דן במקרה שבשל חוק המלך נאסר על יהודים לישון בסוכה, והשיב שבשל כך אין הסוכה נקראת אינה ראויה לסוכה, מאחר שמצד עצמה היא ראויה אלא שסיבות חיצוניות מונעות ממנו לישון בסוכה. ראה עוד: הרב סיני אדלר, "סוכה באושוויץ", דבר סיני – שאלות בגיא צלמות ובארץ החיים, עמ' כד-כה, המספר שהם בנו סוכה, אך היה אסור לישון בה בלילה, כי היה איסור לצאת מהצריף. לפיו, הפחד מפני החיילים הקלגסים היה תמידי ולכן אין זו סיבה לפסול הסוכה.

32. בדבר השאלה מתי מחילים כלל זה ומתי אומרים כל המחמיר תבוא עליו ברכה, ראה בנושאי כליו של השו"ע שם. ראה עוד: שו"ת עונג יום טוב סי' מט; שו"ת אפרסקתא דעניא, חלק א, סי' קמה.

בערב סוכות תשס"ג, התפרסם בעיתונות ("הצופה", כ"ו אלול תשס"ב), שהראשון לציון הרב אליהו בקשי דורון, פסק שבמקומות שאינם מגודרים או שהצבא מחייב שהבתים יהיו נעולים בלילה, אסור לישון בסוכה ויש לישון בתוך הבית. כך פסקו גם רבני גב ההר בשומרון ביישובים בהם אין גדרות, וכן פסק באותה שנה רב היישוב עצמונה בגוש קטיף, הרב ראובן נתנאל, כשהייתה התראה בערב חג סוכות על חדירת מחבל. ביישובי גוש קטיף היה קיים באופן כללי חשש מנפילת פצמרי"ם. בערב חג סוכות תשס"ד, הודיעו רשויות הצבא שיש התראה וסבירות גבוהה לנפילת פצמרי"ם ביישובים מסוימים בשל פעולת צה"ל שנערכה בסמוך, והמליצו שלא לישון בסוכות. ואכן, הרב האזורי – הרב יגאל קמניצקי, ורבני אותם יישובים, פסקו שאסור לישון בסוכות (אכן בערב חג ראשון, נורו פצמרי"ם לאחד היישובים). ביישובים בהם רשויות הצבא לא הביעו עמדה באשר לשינה בסוכה, רבני המקום פסקו שכל אחד ינהג כהבנתו וכתחושתו. מי שחושש לישון בסוכה ישן בבית, ומי שלא חושש, יכול לישון בסוכה.³³

33. במצבים כאלה נשאלה השאלה מה יהיה במקרה שאדם רוצה לישון בסוכה, ומכאן שאין הוא בגדר מצטער, אך אשתו שישנה בבית חרדה לבעלה הישן בסוכה. הרב יצחק הלוי, "תשבו כעין תדורו בסוכה", סוכת שילה – אסופת מאמרים לסוכות וקהלת לזכרו של שילה לוי הי"ד, קרני שומרון תשס"ב, עמ' 89-100, כותב שאשה הסובלת מחרדה, ואינה מסוגלת להירדם לבדה בבית, פוטר את בעלה-משמשיה מן השינה בסוכה, כי היא נחשבת לחולה שאין בו סכנה משמשו פטורים מסוכה. כך שמע שפסק גם הר"ש אלישיב. עם זאת הוא כותב, שאשה בהריון, או אשה הזקוקה לעזרה בהאכלת תינוקה בלילה, איננה משחררת את בעלה מלישון בסוכה מאחר שאין היא בגדר חולה. יש להעיר, שהשו"ע או"ח סי' תרמ, ג מביא גם דעה הסוברת (חכמי לונגיל) משמשי חולה שאין בו סכנה פטורים רק בשעה שהחולה צריך להם. לפי זה, גם הסובל מחרדה, לאחר שנרדם, משמשו יהיו חייבים בסוכה.